

ERMƏNİSTAN QAFQAZDA SEPARATİZM OCAĞIDIR

Qasım Hacıyev

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: gasimh@mail.ru

Xülasə. Məqalədə Ermənistanın tək-cənubi Qafqazda deyil, ümumi Qafqazda apardığı separatçı siyasət təhlil olunur. Ermənistanın dövlət separatizminin Qafqaz regionu ölkələrinin münasibətlərinə neqativ təsiri ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və inkişafına çox ciddi şəkildə mane olması ortaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, dövlət separatizmi, Cənubi Qafqaz.

ARMENIA IS THE CENTER OF SEPARATISM IN THE CAUCASUS

Gasim Hacıyev

Institute of Caucasian Studies of ANAS, Baku, Azerbaijan

Abstract. The paper analyzes the separatist policy of Armenia not only in the South Caucasus, but also in the Caucasus as a whole. It is shown that the negative impact of state separatism of Armenia on the relations of the countries of the Caucasus region is a serious obstacle to the strengthening and development of relations between the countries.

Keywords: Baku port, Free economic zone, ferry terminal, Great Silk Road, international cooperation.

АРМЕНИЯ - ЦЕНТР СЕПАРАТИЗМА НА КАВКАЗЕ

Касим Гаджиев

Институт Кавказских исследований НАНА, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье анализируется сепаратистская политика Армении не только на Южном Кавказе, но и на Кавказе в целом. Показано, что негативное влияние государственного сепаратизма Армении на отношения стран Кавказского региона является серьезным препятствием на пути укрепления и развития отношений между странами.

Ключевые слова: Азербайджан, Турция, Армения, государственный сепаратизм, Южный Кавказ.

Cənubi Qafqazda XX əstin əvvəllərində yaradılmış Ermənistan dövləri yarandığı gündən bir qayda olaraq vaxtaşırı Cənubi Qafqaz dövlətlərinin inkişafına mane olmaqla böyük, işğalçı dövlətlərin qarşısında mənfur bir fəaliyyət göstərir. Bu zaman Ermənistan tək-cənubi Qafqazın deyil bütövlükdə Qafqaz regionunun inkişafına mane olur. Bu problemə dair çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış, onlarla məqalə və kitablar nəşr edilmişdir. Ermənistanın bu siyasəti durmadan davam etdiyi üçün bu barədə yeni-yeni təhlil nəticələri, təkliflər meydana çıxır ki, bunların da təbliğ olunmasına, dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına hələ də ehtiyac vardır.

Çoxsaylı tədqiqatların ermənilərin Cənubi Qafqazda aborigen olmadıqlarını tarixi-elmi əsaslarla təsdiq etmişdir. Bu məsələ dünya tarixçiləri tərəfindən, Ermənistan və digər bir sıra ölkələrin ermənipərəst “tədqiqatçıları” istisna olmaqla, birmənalı şəkildə qəbul edilmişdir.

Həm də ona görə ki, ermənilərin eradan əvvəl Balkan yarmadasından Ön Asiyaya, oradan da son zamanlar Qafqaza köçürülmələri və məskunlaşmaları mənbələrdə, rəsmi sənədlərdə və tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Dünyada elmi və texnoloji sahələrdə sürətli inkişaf baş verməsinə baxmayaraq, bu gün də iğtişaslara və qarşıdurmalara səbəb olan irtica, hər cür xurafat, dözümsüzlük, nifrət və ayrışdırıcılıq halları dünyanın gələcəyi ilə bağlı narahatlığı artırmaqda davam edir [14]. Bu özünü bir sıra ölkələrin daxili həyatında vaxarici səviyyədə açıq-aşkar göstərir. Məlumdur ki, tarixən bir məkanda yerləşən xalqların və etnosların bir-birinə qarşı fərqli münasibətləri olmuşdur. Qafqazın türk və digər yerli xalqlarının müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin tarixi ənənələri bu gün də öz müsbət təsirini saxlayır. Demək olar ki, bu pozitiv münasibətləri hərbi-siyasi gərginliklər tam korlaya bilməmişdir. Qədim dövrlərdən başlayan və uzun bir tarixi dövr keçən bu etnoslararası münasibətlərin müsbət rüşeymləri bu proseslərin düşmənçilik ruhunda davam etməsinə imkan verməmişdir. Lakin bu məsələdə ermənilər istisnalıq təşkil edir. Tarixi-elmi təhlillər göstərir ki, Ermənilər Qafqazda aborigen (yerli) əhali olmadıqları kimi bu ərazilərdə “əzəli” torpaqları, vətənləri də olmamış, başqa dövlətlərin tərkibində yaşamış, yalnız separatçılıq ənənəsi yaratmış, terrorizmlə məşğul olmuşlar. Belə ki, müxtəlif güclərin siyasi məqsədlərinə uyğun olaraq ermənilər yerdəyişmələr etmiş, harada olurlar olsunlar, orada özlərindən sonra mədəniyyət, sivilizasiya deyil, məhz qan, müharibə ocaqları qoymuşlar [8].

Ermənilərin Qafqazda daimi yaşayış yerləri, tarixən vahid və yeganə vətəni olmadığı, müəyyən ərazidə kütləvi şəkildə yaşamağa toplaşmadıqları üçün XX əsrə qədər dövlətçilik tarixini təsdiq edən heç bir dövlət atributu aşkar edilməmişdir. Yalnız XIX əsrdə Cənubi Qafqazda Rusiya imperiyasının dayaq nöqtəsi və gələcək siyasətinin aləti rolu oynadı üçün Çar Rusiyası Qasqarlar İrani və Türkiyədən 130 min erməni köçürüb Azərbaycan ərazilərində yerləşdirmişdir. Bununla da, Rusiya Cənubi Qafqazda erməni dövlətçiliyinin bünövrəsini qoymuş, bitib tükənmək bilməyən münasibət ocağı yaratmış və burada sonrakı prosesləri öz nəzarətində saxlamışdır.

Azərbaycanlı-erməni münasibətlərinin formalaşması böyük bir dövrü (iki əsrə qədər) əhatə etsə də, erməni millətçiləri bu münasibətlərin müsbət məcraya çıxmasına imkan verməmişlər. XIX əsrdə Şimali Azərbaycana məxsus ərazilərdə məskunlaşdırılan ermənilər yerli Azərbaycan türklərinin ənənələrindən kifayət qədər bəhrələndiyi halda öz fəaliyyətlərini antitürk, antiazərbaycan ruhunda qurmuşlar. Erməni ideoloqları bu regionda münasibətlərin korlanmasında fəal iştirak etmiş, onların yaratdığı partiya və təşkilatlar böyük dövlətlərin Qafqazda yürütdüyü əyalətçilik siyasətinin yedəkçisi rolunu oynamışlar. Vaxtilə ermənilər üçün dövlət rolu oynamış kilsə sonralar kilsə-partiya-diaspora üçlüyü şəklində siyasi mübarizə aparılmış, özgə torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaranmasına nail olmuşlar.

Məlum olduğu kimi Qafqazda ilk erməni dövləti 1918-ci ildə məhz Azərbaycanın Naxçıvanın qismən və bütövlükdə İrəvanın torpaqlarında, 9,8 min kv.km ərazidə, İrəvan şəhəri də paytaxt kimi verilməklə yaradılmışdır. Bundan sonra müxtəlif böyük dövlətlərin irticaçı qüvvələri və bəzi mürtəce təşkilatlar tərəfindən idarə edilən Ermənistanın separatçı, ekstremist və terrorçuluq hərəkatları Azərbaycan xalqına böyük bəlalar gətirmişdir. Ermənistan Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürərək separatizm, kütləvi qırğın, terror, etnik təmizləmə və soyqırımı törətməklə Azərbaycanda ekspansiya həyata keçirmişdir.

Vaxtilə, (1918-ci ildə) Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranan zaman yeni yaranmış “Ararat” dövlətinin ekstremist dəstələri Azərbaycana soxularaq soyqırımı törətmişlər. Bu zaman hadisələr bolşevik Rusiyasının göstərişi və erməni dövlətinin rəhbərliyi ilə planlı şəkildə həyata keçirilmişdir. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus kəndlərin və qəsəbələrin dağıdılması prosesi başlanmış, yüzlərlə günahsız insan öldürülmüş, 200 mindən çox azərbaycanlı öz tarixi-etnik torpaqlarından - indiki Ermənistandan vəhşiliklə qovulmuşdur.

Ermənilərin siyasi xadimlərindən biri A.Mikoyan hələ 1919-cu ildə ermənilərin yuxarı Qarabağı Ermənistana birləşdirmək məsələsinə qarşı çıxaraq bu bölgənin sosial və iqtisadi baxımdan Ermənistanla deyil, Azərbaycanla bağlılığını bildirmişdi. Lakin Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları 1923-cü ildə heç bir tarixi və hüquqi əsası olmayan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti dövründə də ermənilərin vaxtaşırı baş qaldıran əsassız ərazi iddiaları 1948-1953-cü illərdə zorakı üsulla 150 min nəfər azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarından - Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistandan) deportasiyası ilə nəticələnmişdir.

1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistan dövlətinin təhriki ilə Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda separatizm yenidən baş qaldırdı. Ermənilərin məqsədi Yuxarı (Dağlıq) Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə nail olmaq idi. Ermənistanda yaradılmış “Qarabağ”, Yuxarı (Dağlıq) Qarabağdakı “Krunk” komitələri mitinq və tətilərə başladı. Azərbaycan, eləcə də SSRİ hökumətinə təzyiqlər etməklə Yuxarı (Dağlıq) Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə hərəkat genişləndirildi.

Ermənistan hərbi qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə təcavüzü ilə separatizm davam etdirildi. DQMV-nin Xalq Deputatları Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixində keçirilmiş növbədənənar sessiyasında vilayətin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR-ə verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırıldı. Bu qərardan sonra Ermənistan SSR-in Ali Soveti “DQMV Xalq Deputatları Sovetinin 20 fevral 1988-ci il tarixində keçirilmiş növbədənənar sessiyasının qərarı haqqında” qətnamə qəbul etdi. Bu qətnaməyə görə Ermənistan tərəfi DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinə razılıq verir və SSRİ Ali Sovetindən xahiş olunurdu ki, məsələnin müsbət həllini təmin etsin. Belə bir qərarın qəbul olunması beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin pozulması demək idi.

1988-ci il avqustun 20-də “Qarabağ” və “Krunk” komitələrinin Xankəndində (Stepanakertdə) keçirdikləri mitinqdə azərbaycanlıların vilayətdən zor gücü ilə çıxardılması haqqında qərar qəbul olundu. “Qarabağ” komitəsinin yaratdığı silahlı dəstələr həm Ermənistanda, həm də Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda azərbaycanlıların öldürülməsi və evlərinin yandırılmasına, əhalinin zorla yaşayış yerindən qovulması əməliyyatlarına başladı.

Ermənistan hökuməti etnik təmizləmə məqsədilə 250 min nəfər azərbaycanlıyı öz ata-baba yurdlarından - Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) deportasiya etdi. Azərbaycanlıların yaşadığı 172 yaşayış məntəqəsinin hamısı boşaldıldı. Əməliyyat zamanı 216 nəfər azərbaycanlı erməni silahlıları tərəfindən öldürüldü.

Ermənistanın Yuxarı (Dağlıq) Qarabağı Ermənistana birləşdirmək ideyasını zorla qəbul etdirmək məqsədi münafiqənin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Ermənistan silahlı qüvvələri 1991-ci ildə açıq hərbi əməliyyatlara başladı. Sentyabr ayının 2-də erməni separatçıları Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda qeyri-qanuni bir qurum – “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın yarandığını və müstəqilliyini elan etdilər. Ermənistan hərbi qüvvələri Azərbaycan Respublikasının Yuxarı (Dağlıq) Qarabağ ərazisini və digər 7 rayonunu işğal etdi.

Ermənistan hərbi qüvvələri 1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan qoşunlarının Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının köməyi ilə Azərbaycan Respublikasının Xocalı şəhərində törətdiyi soyqırımı dünyanın ən dəhşətli faciələrindən biri kimi tarixə düşmüşdür [7, s.98].

Ermənistan dövlətinin yaratmış olduğu Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bütün aspektlərinə, doğurduğu ciddi problemlərə görə dünyanın mürəkkəb beynəlxalq münaqişələrindən biridir. Bu münaqişə təkcə Azərbaycan üçün deyil, Qafqaz və eləcə də regionun digər dövlətləri - Türkiyəyə və Gürcüstan üçündə böyük təhlükələr yaradır [1; 5]. Ermənistan respublikası və beynəlxalq erməni diasporasının təşəbbüsü ilə Azərbaycan torpaqlarının işğalını davam etdirmək, 1921-ci ildə imzalanmış Qars müqaviləsinin tanınmaması, qondarma “erməni soyqırımı”nı, separatçı rejimin Yuxarı (Dağlıq) Qarabağda elan etdiyi “Qarabağ Respublikası”nın təbliğatının genişləndirilməsi, Türkiyədən torpaq və təzminat, Gürcüstanın samsxeti-Cavaxeti bölgəsində yaşayan ermənilərə vətəndaşlıq statusu verilməsi kimi separatçı tələblərləli sürülür [6, s. 173; 10].

Ermənistanın və erməni icmalarının Azərbaycana, Gürcüstana, Türkiyəyə qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları kimi Ukrayna (Lvov və Krım bölgəsində) və Rusiyanın da (Rostov-Don) bölgələrinə qarşı marağının olduğu bir separatizmin nə ilə bitəcəyini demək çətinidir.

Ermənistanın separatizmi tarixi abidələrə qarşı vandalizm, adlara və toponimlərə qarşı soyqırımı ilə davam etdirilmişdir. Azərbaycan-türk mədəniyyətinin izlərini itirmək üçün bu dövlətin ərazisində vaxtilə yaşamış yerli tayfalar və xalqların mədəni irsinə bir qayda olaraq, təcavüz olunmuşdur. Azərbaycanlı əhalinin kütləvi şəkildə deportasiya edildiyi

Ermənistanda bütün toponimlər və oykonimlər dəyişdirilmiş, erməni dilində adlandırılmışdır [13].

Erməni dilinə məqsədyönlü şəkildə tərcümə etdikdən sonra orjinallarını məhv edən erməni “tarixçilərinin” bu günkü xələfləri Moisey Kalankatlının, Kirakos Gəncəlinin, Koryunun, Eqişe Vardapedin, Favst Buzandın, Şirakasinin, Gevond Vardapetin, Steponos Asogikin erməni mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışır, bu mütəfəkkirlərin sahibi olan xalqlara xəyanət etməklə bərabər elmi-mədəni münasibətləri korlayırlar [6, s. 87-88]. Ermənistan Azərbaycana qarşı olduğu kimi, qonşu Eürüstana da əsassız ərazi iddiaları irəli sürür, tarixini saxtalaşdırır, Gürcüstanın paytaxtı Tbilisi şəhərinin “qədim erməni şəhəri - Трxi” olmasını sübut etməyə çalışırlar [9; 11].

Ermənilər Qafqaza, həmçinin Tbilisiyə Rusiya tərəfindən XIX əsrdə köçürülmüş xalq olduqlarını xatırlamadan Tbilisi şəhəri və ətrafındakı əraziləri, həmçinin, azərbaycanlıların qədim torpağı Borçalı da daxil olmaqla uydurma “böyük Ermənistan” ərazisi kimi təqdim edirlər [9; 11; 12].

Ermənilər gürcü kilsələrinin də erməni kilsələri olmasına dair iddialar irəli sürürlər. Araşdırılmalardan məlum olur ki, ermənilərin məqsədi gürcü kilsələrinin tarixi və mənsubiyyətini saxtalaşdıraraq erməni kilsələri kimi tanımaq, hər bir vəchlə özlərini bu ərazilərin qədim sakinləri kimi qələmə vermək, Gürcüstanın həmin dini mərkəzlərinin yerləşdiyi ərazilərə iddia irəli sürmək üçün zəmin yaratmaqdır. Bu ideoloji fəaliyyətdə Ermənistandakı Erməni Apostol Kilsəsinin Gürcüstanın daxili siyasətinə müdaxiləsi mühüm yer tutur [15].

Gürcü yazıçı-publisisti S. Sacaya 2008-ci ildə müxbir P. Temnikova verdiyi müsahibədə demişdir: “Vaxtilə biz Türkiyədən qaçmış ermənilərə Gürcüstanda – Cavaxeti və Abxaziyada sığınacaq vermişik, axırncı tikəmizi onlarla bölüşmüşük. Lakin onlar bizə qarşı nankorluq etdilər. Həm dövlət, həm də məişət səviyyəsində qonşuların ərazisinin ələ keçirilməsinə yönəlmiş cinayətkar siyasətlərini üzə çıxardılar. Məsələn, ötən il İrəvanda fəaliyyət göstərən “Artvin-Trabzon-Batumi” erməni cəmiyyəti tərəfindən dərc olunmuş məqalədə qeyd edilirdi ki, bir halda ki, ermənilər Qafqazın avtoxton əhalisidir, deməli, onlar Gürcüstanın şimal-qərb hissəsinə (Abxaziya) iddia edə bilər. Ona görə də bu cəmiyyətin üzvləri gürcülərin Abxaziyadan qovulmasına və onlara qarşı soyqırımına bəraət qazandırır-lar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Gürcüstanda vəhşicəsinə həyata keçirdiyi siyasət onlar tərəfindən gürcülərin bütün milli rəmzlərinin – kilsələrin, əlifbanın, çarların və hətta çar sülaləsinin, eləcə də məşhur şair Şota Rustavelinin mənimsənilməsində də özünü göstərir” [15, s.86].

Son zamanlar Ermənistan təbliğatçılarının Şimali Qafqaz Muxtar Respublikasında apardığı siyasi fəaliyyət Şimali Qafqaz xalqları arasında milli münaqişələrin, etnik toqquşmaların yaranmasına və artmasına səbəb olmuşdur. Vaxtilə (XX əsrin əvvəllərində) “Qafqaz evi”nin yaranmasına mane olan Ermənistan Qafqaz xalqlarının öz müstəqilliklərini

bərpa etməyə ehtiyac olan bir zamanda da böyük təxribatlar törətmişdir ki, bu təxribat aktlarının fəsadları indi də özünü göstərir.

Dağıstanda yaşayan ermənilər Dağıstan hökumətindən istək və tələblər irəli sürür, Dağıstanda ermənilərə müəyyən güzəştlərin verilməsini təkid edirlər. Dağıstan erməniləri icmasının rəhbəri yerli hökumətin fəaliyyətinə məhəl qoymadan Rusiya və Ermənistan prezidentlərinə müraciətlər edərək bu məsələlərə görə Dağıstan hökumətinə təsir etmələrini istəyirlər.

Ermənistan dövlətinin və erməni diasporasının maliyyə və təşkilati yardımı ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni terrorçu təşkilatlarının Dağıstandakı üzvlərinin 1980-ci ilin sonlarından başlayaraq azərbaycanlılara qarşı törətdikləri terror aktları onlarla günahsız insanın ölümünə səbəb olmaqla bərabər, Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının əzəli və əbədi dostluq əlaqələrinə də kölgə salmağa cəhddir (1980-2013-cü illərdə həyata keçirdiyi terror aktları). Ermənilərin təşkil etdiyi terror aktları səmşin avtobuslarında, yük qatarlarında olduğu kimi azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Dərbənd şəhərində müxtəlif yerlərdə törədilmişdir.

Təkcə 1980-2014-cü illərdə ermənilərin Dağıstan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etdikləri terror hadisələrində 83 nəfər dünyasını dəyişmiş, 215 nəfər isə yaralanmışdır [3].

Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları təkcə Azərbaycan Respublikasına deyil, eyni zamanda, regionun digər ölkələrinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına da neqativ təsir göstərir. Azərbaycan və Türkiyə regionda normal münasibətlərin genişlənməsini istəsə də, Ermənistan bu istiqamətdə heç bir müsbət addım atmadığı üçün bu baş vermir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq normalara uyğun olaraq hüquqlarının qorumasını, Ermənistan qoşunlarının Dağlıq Qarabağdan qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinin yerinə yetirilməsini Respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpasını tələb etsə də, Ermənistan hökuməti nəinki bu qərar və qətnamələrə riayət etmir, hətta bu ərazilərin öz torpaqları olması iddialarını və münaqişəni davam etdirir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının reallıqları qarşısında işğalçılıq mövqeyi tutmuş Ermənistanın mövcud ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapması perspektivi görünmür. Ermənistan təcavüzkar siyasəti üzündən iri regional layihələrdən də kənar qalmışdır. Həmçinin, Türkiyə ilə sərhədlərinin bağlanmasına görə, gigər region dövlətləri ilə münasibətləri gərginləşdirdiyinə görə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindədir. Regionda həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrdə Azərbaycan Respublikasının aparıcı rol oynaması və getdikcə demokratik dəyərlərin bərqərar olduğu məkana çevrilməsi respublikamızın iqtisadi qüdrətinin və siyasi nüfuzunun artmasına şərait yaratmış, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması üçün zəmin hazırlamışdır. Lakin bir qayda olaraq separatizm mövqeyi tutmuş Ermənistan hakimiyyətinin qeyri-konstruktiv mövqeyi sözügedən münaqişənin həllinə imkan vermir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi. F.2, 57.
2. Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri: Paşinyanın səfərinin pərdəarxası.
3. Eyvazov A. Dağıstanda erməni təşkilatlarının fəaliyyəti. <http://kaspixeber.az/ortam/9449>
4. Gerard C. Libardian. Ermenilerin devletleşme sınavı. İstanbul, İletişim, 2005, 220 s.
5. Kemal Ç. (2012). Ermenilerin zorunlu göçü (1915-1917). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 320 s.
6. Hacıyev İ.M. (2012), Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan, 192 s.
7. Hacıyev Q.Ə. (2014), Heydər Əliyevin Dağlıq Qarabağa erməni iddialarına qarşı mübarizəsi. Bakı, 399 s.
8. Qasımlı M.C. (2014), Ermeni sorunu ve büyük devletler (1724-1920). Ankara, Astana yayınları, 480 s.
9. Ömərov V. (2018), Gürcüstan: daxili ictimai siyasi şərait. Bakı, Mütərcim, 168 s.
10. Административная карта Республики Армения и Нагорного Карабаха. Ереван, издатель: ООО Коллаж, 2004.
11. Мархулия Г. (2010), Армяне в поиск Армении. Тбилиси, Универсал, 295 с.
12. Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии. Тбилиси, Универсал, 2009, 490 с.
13. Рахмани А.А. (1981), Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, Элм, 1981, 237с.
14. Turan R. (2019), İnsan hakları ve demokrasi eğitimi. Pegemakademi yayincilik, Ankara.
15. Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. (2008), Армяне в Грузии (с древних времён до сегодняшнего дня). Тбилиси, Универсал, 212 с.